

नेपाली बालबोधक शब्दावलीको सर्वेक्षण

खगेन्द्र घोडासैनी (विद्यावारिधि)

उपप्राध्यापक : नेपाली विभाग

जनता विद्यापीठ, नैसंवि, दाङ, नेपाल

Email : kghodasaini2017@gmail.com

(सारसङ्क्षेप : प्रस्तुत लेख 'बालबोधक' शब्दावलीको खोजी गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । यसमा बिस वर्ष नपुगेका सबै केटाकेहीहरूलाई 'बाल' शब्दबाट बुझाउन खोजिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा संरचित यस लेखमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधि र कृति, अवलोकन तथा सोधनी गरेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । 'बालबोधक' शब्दावली सर्वेक्षणको सैद्धान्तिक आधार भाषाभूगोललाई बनाइएको छ । यस लेखमा प्राप्त 'बालबोधक' शब्दावलीका अधिकांश रूपहरू क्रमशः सुदूरपश्चिम, कर्णाली र लुम्बिनी प्रदेशमा फेला परेका छन् । यो 'बालबोधक' शब्दावलीका लागि उर्वरा क्षेत्र बनेको देखिन्छ । प्राप्त 'बालबोधक' शब्दावलीमध्ये 'मुला-मुली' र 'चेला-चेली'ले सुदूरपश्चिमदेखि दैलेखसम्मको भूगोललाई, 'ट्वाटुका-ट्वाटुकी'ले जुम्लालाई र 'जाइन-जाइनी'ले सल्यानलाई केन्द्र बनाएको देखिन्छ । ठाउँपिच्छे विविध शब्द प्रयोगमा आएकाले तिनको प्रयोगमा एकरूपता पाइँदैन । प्राथमिक तहका शिक्षार्थीहरूलाई भाषा शिक्षण गर्दा यिनको उपयोग गरिएमा सिकाइ सहज हुनुका साथै नेपाली भाषाप्रति बालबालिकाहरूको अपनत्व हुने तथा भाषाको संरक्षण पनि हुने निष्कर्ष निकालिएको छ ।)

शब्दकुञ्जी : बाल, बालबालिका, भाषाभूगोल, सुदूरपश्चिम, मुलामुली ।

१. विषयपरिचय

संसारमा दशओटा भाषा परिवारमध्ये प्रमुख पाँचओटा भाषा परिवारका भाषा नेपालमा बोलिन्छन् । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ ले नेपालमा बोलिने १२३ भाषाको सूची प्रस्तुत गरेको छ । त्यसैले नेपाल बहुभाषिक देश हो । यहाँको बहुभाषिक समाजमा भारोपेली भाषा परिवारका भाषा बोल्नेहरू बढी छन् । त्यसमा पनि नेपाली र राष्ट्रिय जनगणना २०६८ ले भाषा भनेका यसका भाषिकाका वक्ताहरूको सङ्ख्या बढी छ । नेपाली भाषा र यसका भाषिकाहरूमा पाइने बालबोधक 'बाल' र 'बालिका' शब्द तत्सम शब्द हुन् । मानक नेपाली भाषामा यिनको प्रयोग यही रूपमा हुन्छ । क्षेत्रीय वा भौगोलिक रूपमा भने यिनका अनेक भेद छन् । नेपाली भाषामा 'बालबोधक' शब्दावलीका अनेक पर्याय उपलब्ध छन् तर तिनको खोजी गरी व्यवस्थित तरिकाले अध्ययन अनुसन्धान भई प्रयोगमा ल्याएको पाइँदैन । केही भाषिकाका वक्ताहरूले सन्दर्भका रूपमा यिनको अध्ययन गरेका भए पनि समग्र नेपालको भौगोलिक अध्ययन गरिएको पाइँदैन ।

‘बाल’ शब्दले लिङ्गभेद बुझाउँदैन । ‘बाल’ शब्दमा ‘क’ प्रत्यय लाग्दा पुलिङ्गी र बाला शब्दमा ‘क+आ+इत्व’ प्रत्यय लाग्दा स्त्रीलिङ्गी रूप ‘बालिका’ बन्न जान्छ । दुवै लिङ्गलाई बुझाउन बालक र बालिका शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । यी दुई तत्सम स्रोतका शब्द हुन् । नेपाली बृहत् शब्दकोशमा ‘बाल’ लाई १. ‘सानै उमेरको व्यक्ति ; केटाकेटी ; नानी ; बालक र २. उमेर नपुगेको वा कम उमेरको’ भनी चिनाइएको छ । यस्तै बालक शब्दलाई १. ‘केटाकेटी ; बच्चा, नानी, शिशु, २ छोरों, पुत्र’ भनी चिनाइएको छ । बालिका शब्दलाई १. ‘कलिलो उमेरकी स्त्री ; सानी केटी ; बच्ची । २. कुमारी ; कन्या ; पुत्री, छोरी’ भनेर चिनाइएको छ । यी शब्दका अर्थको अध्ययनबाट ‘बाल’ शब्दले ‘केटाकेटी’ दुवैलाई र बालक र बालिका शब्दले कम उमेरका साना केटाकेटीलाई जनाएको देखिन्छ । संस्कृत हिन्दी कोशमा ‘बाल’ शब्दको अर्थ बच्चा र शिशु उल्लेख छ । ‘बालक’ शब्दको अर्थ बालक जस्तो, सानो, अवयस्क र अन्जान उल्लेख छ भने ‘बालिका’ शब्दको अर्थ केटी उल्लेख छ । प्रज्ञा नेपाली अङ्ग्रेजी शब्दकोशअनुसार बालबालिका बुझाउन Children शब्दको प्रयोग गरिएको छ । यसमा बालकका लागि Boy, Youngster तथा बालिकाका लागि Girl, Daughter जस्ता शब्द उल्लेखित छन् ।

विभिन्न कोशले उल्लेख गरेअनुसार ‘बाल’ शब्दले सानो उमेरका सबै केटाकेटी भन्ने अर्थ बुझाएको देखिन्छ । कति उमेर पुगेकालाई ‘बालबालिका’ मान्ने भन्ने कुरा देश, विषय, क्षेत्र, परिवेश र कानुनी प्रक्रिया हो । नेपालको शिक्षाक्षेत्रमा विद्यालय शिक्षा प्राप्त गर्दै गरेकालाई सामान्यतया बालबालिका भन्ने गरिन्छ । वर्तमान समयमा विद्यालय संरचना १-१२ कक्षा भएकाले यो उत्तीर्ण गर्न १६ वर्ष लाग्छ । नागरिकता लिने हकमा १६ वर्ष र मताधिकारको उमेर १८ वर्ष तथा विवाहयोग्य उमेर २० वर्ष कायम गरिएको छ । त्यसैले २० वर्ष उमेर नपुगेका सबै केटाकेटीहरूलाई बालबालिका भन्नुपर्ने देखिन्छ । यसकारण जन्मदेखि २० वर्ष नपुगेका सबै उमेर समूहका बालबालिकाहरूलाई प्रस्तुत लेखमा ‘बाल’ शब्दबाट बुझाउन खोजिएको छ । यही ‘बाल’ शब्दसँग सम्बन्धित नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग भएका शब्दहरूलाई सङ्कलन गरी तिनमा पाइने क्षेत्रगत विविधताका आधारमा वर्गीकरण गरेर अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ । ‘नेपाली भाषामा ‘बालबोधक’ शब्दावलीका अनेक पर्याय छन्’ भन्ने कुरालाई यस लेखमा प्रमुख प्राक्कल्पना मानिएको छ । यसमा ‘बालबोधक’ शब्दावलीलाई शीर्ष वा प्रमुख मानेर तिनलाई बुझाउने अरु शब्द ठाउँअनुसार के कति फरक छन् ? भन्ने कुराको खोजी गरेर भौगोलिक रूपमा मानचित्रमा देखाएर विश्लेषण गर्ने कार्य नेपाली भाषामा भएको पाइँदैन । त्यसैले तिनको खोजी गर्नु प्रस्तुत लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । यो उद्देश्य पूरा गर्न ‘नेपाली भाषामा ‘बालबोधक’ शब्दावलीका के कस्ता क्षेत्रीय भेद छन्’ भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ । यसबाट नेपाली भाषामा प्रयोग हुने विभिन्न भौगोलिक भेद पहिल्याउन सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

२. अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा निम्नानुसारको अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ :

२.१ अनुसन्धानको ढाँचा : यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । यसमा कृति, अवलोकन तथा सोधनीबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ ।

२.२ जसङ्ख्या र नमुना छनोट : प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेद र तिनका विभिन्न विशेषतासँग सम्बन्धित पक्षलाई सम्पूर्ण जनसङ्ख्या मानी सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा 'बाल' बुझाउने नेपाली भाषाका क्षेत्रीय शब्दहरू चयन गरिएको छ ।

२.३ तथ्याङ्क सङ्कलन : प्रस्तुत अध्ययनमा 'बाल' बुझाउने नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदसँग सम्बन्धित शब्दावलीको कृतिमा प्राप्त तथ्य, सूक्ष्म अवलोकन र सोधनीका आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

२.४ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधन : यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा क्षेत्रीय भाषिकाका वक्ताहरूसँग सोधनी तथा अवलोकन विधिको उपयोग गरिएको छ । सोधनीका लागि सामाजिक सञ्जाल फेसबुकमा जोडिएका साथीहरूसँग सम्बन्धित जिल्ला र पालिकाको नाम उल्लेख गरी 'बालबालिका वा छोराछोरी' बुझाउने शब्द उल्लेख गरिदिन अनुरोध गरेर प्राप्त गरिएको छ । द्वितीय स्रोतका लागि विभिन्न प्रकाशित पुस्तक, पत्रिका र लेखको उपयोग गरिएको छ । त्यसैले यसमा सोधनी, अवलोकन र प्रकाशित दस्तावेजमा प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.५ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया : प्राप्त तथ्यको वर्णन, तुलना र त्यसको पुष्टिका लागि उदाहरण र मानचित्रावलीसमेत दिई विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ । सोधनी, अवलोकन, उदाहरण र प्रयोगबाट निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको यस लेखमा आगमन विधिबाट विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३. सैद्धान्तिक पर्याधार

भौगोलिक भाषामा विविधता हुन्छ । विविधता कुनै निश्चित समयमा निश्चित क्षेत्रमा देखिन्छ । यस्तो भाषिक भिन्नता र भाषिक अन्तरसम्बन्धको अध्ययन भाषिक भूगोल हो । यसले क्षेत्रगत भाषिक विशेषता पहिचान गरी भाषिक क्षेत्रको समभाषिक रेखा वा सीमा तयार पार्दछ । भाषिक भूगोलका दृष्टिले भाषाका विभिन्न एकाइहरूको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यसमा ध्वनि, रूप, वर्ण, शब्द, वाक्य, अर्थ आदिको अध्ययन गरी दुई भाषिक क्षेत्रका विचको अन्तर पहिल्याउने गरिन्छ । यस्तो अध्ययन तुलनात्मक हुने भएकाले यसबाट दुई क्षेत्रका भाषिक पक्षका विचको भिन्नता र समानता पहिल्याउन पनि मद्दत मिल्छ । भाषिक अध्ययनका मुख्य तीन रूप हुन्छन्, (क) कोशीय रूप, (ख) सुव्यवस्थित वर्णन/व्याकरण र (ग) वितरणको मानचित्र (ब्लुमफिल्ड, सन् १९३३, १३४) । वितरणको मानचित्र भाषिक भूगोलसँग सम्बन्धित छ । कुनै विशेष भौगोलिक क्षेत्रमा कुनै भाषाको अवस्था कस्तो छ अथवा कुनै शब्दावलीको विभिन्न भाषिक भूगोलमा कसरी प्रयोग भइरहेको छ अथवा कुनै एउटा शब्दको विभिन्न भाषिक भूगोलमा के कस्ता अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ भन्ने कुरासँग सम्बन्धित अध्ययनलाई भाषिक भूगोल भनिन्छ । भाषिका विज्ञानले

भौगोलिक भाषिकाको वर्णनात्मक, तुलनात्मक र ऐतिहासिक पद्धतिका आधारमा भाषिकाका वर्ण, रूप, वाक्य र शब्दतत्त्वको अध्ययन गर्दछ (निरौला, २०७७, ९१) ।

भौगोलिक भाषिकाको अध्ययन गर्दा आफूले समस्या देखेको भाषिक एकाइलाई आधार बनाएर प्रश्नावली तयार पारिन्छ । त्यसरी तयार पारिएको प्रश्नावलीको प्रयोग सम्बन्धित भाषिक वक्ताकहाँ पुगेर वा प्रश्नावली पठाएर सङ्कलन र रुजु गरी तिनको विभिन्न आधारमा तुलना र वर्णन गरिन्छ । यसरी तयार पारिएका भाषिक एकाइलाई मानचित्रमा राखेर तिनका समानता र भिन्नता पहिल्याउने काम गरिन्छ । अन्तमा क्षेत्रगत भाषिक भिन्नताका आधारमा भाषिक भेद निर्धारण गरिन्छ । भाषिक भूगोललाई आधार बनाएर मानचित्र तयार गर्ने काम नौलो होइन । पूर्व र पश्चिमका साहित्यमा पनि भाषिक भूगोलको वर्णन पाइन्छ । मानचित्रका आधारमा भाषिक भूगोलको अध्ययन गर्ने क्रममा सबैभन्दा बढी शब्दावलीको अध्ययन भएको पाइन्छ । शब्द भूगोलको विस्तृत अध्ययन गर्ने काम भाटिया (सन् १९७३) र शुक्ला (सन् १९७३) ले गरेका छन् । नेपाली भाषामा केही मात्रामा मानचित्र तयार पार्ने कार्य निरौला (२०७२) बाट भएको देखिन्छ । भाषिक मानचित्रावली निर्माण गर्दा सबैभन्दा पहिला सम्बन्धित क्षेत्रको भाषिक सर्वेक्षण गर्नुपर्दछ । यसरी भाषिक सर्वेक्षण गर्दा उक्त भूगोलको भौगोलिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक र सामाजिक स्थितिका बारेमा पर्याप्त जानकारी लिनुपर्दछ । भाषिक सर्वेक्षण गर्दा पहिले भएका सर्वेक्षणलाई आधार बनाएर अधि बढ्ने वा सुरुदेखि सर्वेक्षण गर्ने हो त्यसको निक्काल गर्नुपर्दछ (भाटिया, सन् १९७३, १०६) । बालबोधक शब्दावलीको सर्वेक्षण यसअघि यस पङ्क्तिकारले गरेको भाषिक अध्ययनलाई समेत आधार बनाई त्यसको पुनः रुजु गर्ने प्रयोजनका लागि सर्वेक्षणसमेत गरेर आफ्नो पूर्वधारणामा परिमार्जन गरिएको छ । भाषिक तथ्यलाई मानचित्रमा प्रस्तुत गर्दा भाषिक सूचना दिने वा चिह्न दिएर तल स्पष्टीकरण दिने गरी दुई तरिका अपनाइएका पाइन्छन् । भाषिक तथ्य दिँदा ध्वनि, शब्द, रूप आदिमध्ये कुन कुरालाई सङ्केत गर्न खोजिएको हो भन्ने दृष्टिले मानचित्र मुख्य तीन प्रकारका उल्लेख गरिएका छन् (भाटिया, सन् १९७३, १११-१३) । (क) ध्वन्यात्मक मानचित्र, (ख) शब्दपरक मानचित्र र (ग) रूपप्रक्रियात्मक मानचित्र । प्रस्तुत अध्ययनमा बालबोधक शब्दलाई शीर्ष मानिएकाले सुरुका दुईको मिश्रित प्रयोग गरिएको छ । यही भाषिक भूगोललाई सैद्धान्तिक आधार मानेर यस लेखमा रूप र शब्द भूगोलका आधारमा भाषिक भेद पहिल्याउने कोसिस गरिएको छ । त्यसका लागि 'बाल' एउटामात्र शब्द चयन गरिएको छ ।

४. छलफल र विश्लेषण

सर्वप्रथम 'बाल'बोधक शब्दको भौगोलिक वितरणको अवस्थालाई देखाइएको छ । क्षेत्रीय भाषिक शब्दावलीको वर्गीकरण गर्दा क्रमशः सुदूरपश्चिम प्रदेशका जिल्लाहरूबाट आरम्भ गरिएको छ । त्यसपछि क्रमशः पूर्वतर्फका प्रदेशका जिल्लामा पाइने शब्दावली समावेश गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसरी वर्गीकृत गरिएका बालबोधक शब्दको वर्णन, मानचित्रमा प्रस्तुति र विश्लेषण तलका शीर्षकहरूमा गरिएको छ ।

४.१ बालबोधक शब्दको भौगोलिक वितरण

नेपाली भाषामा पाइने बालबोधक शब्दावलीको जिल्लागत आधारमा पाइने भिन्नतालाई स्पष्ट पार्नका लागि त्यसलाई निम्नलिखित तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

क्रसं.	जिल्ला	बालबोधक शब्दको स्थिति
१	दार्चुला	चेला-चेली, गोदा-मेदा (दक्षिण पूर्वी दार्चुला), मुले-मुली, मुले-मुलाई (पुर्चौडी), मुल्यान, नान-तिना, गोदा-नन्तिना (लेकम), नन्दिना-मन्दिना/नन्दिनी (तल्लो सोराङ), आफ्खाइरने-परघरी ।
२	बैतडी	गोदा-मेदा, गोदा-गेदी (उत्तर पश्चिम), चेला-चेली (पुर्चौडी), मुले-मुली वा मुले-मुलाई, घ्याउरा-घ्याउरी र च्या-चेली (पाटन), नन्दिना-नन्दिनी, अप्खाइरन्या-परघरी ।
३	डढेल्युरा	गोदा-मेदा (उत्तरतिर), चेला-चेली (दक्षिण पूर्वतिर), मुला-मुली ।
४	डोटी	जात्का-जात्की, चेला-चेली, मुला-मुली, छो-याट्टा-छो-याट्टी ।
५	बभ्राङ/वाजुरा	चेला-चेली, मुला-मुली, छो-याट्टा-छो-याट्टी ।
७	अछाम	छो-याट्टा-छो-याट्टी, गान्टा-गान्टी (पश्चिमी भेक), गाना-गानी (कुन्तीबण्डाली), फुचना-फाचनी (जयगढ), फलेउटा-फलेउटी (पूर्वी भेक), मुला-मुली वा मुल्या-मुल्याई, लाटा-लाटी (मायाको अर्थमा) ।
८	मुगु/हुम्ला/डोल्पा	गेल-मेल, मुला-मुली,
८	जुम्ला/कालिकोट	ट्वाटुका-ट्वाटुकी, टोक्या-टोक्यानी, मुला-मुली ।
९	दैलेख	फल्यौटा-फल्यौटी (पश्चिम दैलेखमात्रै) टोकरा-टोकरा वा टोका-टोकी (महाबु), ट्वाटोका-ट्वाटोकी (दुल्लु), मुला-मुली (गाली अर्थमा), जायन-जायनी, लाउरा-लाउरी (सिगाउडी) ।
१०	जजरकोट	ट्वाटोका-ट्वाटोकी, लखे-लखेनी, छा-छोरी (छेलागाड), जा-जर्म्या, छोट्या-छोट्टी (बाल अर्थमा कतैकतै मात्रै, नभए युवा-युवती), जायन-जायनी ।
११	सुर्खेत	टोके-टोकेनी (चिनगाड), जायन-जायनी (पूर्वी सुर्खेत), मुला-मुली, चेला-चेली (पश्चिम सुर्खेत)
	भेरी क्षेत्रीय	लख्यालखी (जाजरकोट र सुर्खेतको भेक भेरी क्षेत्रीयमा पर्दछ) ।
१२	रुकुम/रोल्पा	लख्या-लखेनी/लखी, जाइन-जाइनी ।
१३	सल्यान/दाङ	लख्या-लखेनी, जाइन-जाइनी, टोके-टोकेनी (दाङको पश्चिमी भेक)
१४	राप्तीदेखि पूर्व	भन्टाङ-भुन्टुङ (धवलागिरी) ।
१५	काठमाडौँ वरिपरि	भुरा-भुरी, भन्टाङ-भुन्टुङ, भुन्टे-भुन्टी ।
१६	काठमाडौँदेखि पूर्व	भुरा-भुरी ।
१७	प्रायःसबैतिर	छोरा-छोरी, केटा-केटी/केट-केटी/केरा-केटी/केटाटि, नानी-बाबु, बच्चा-बच्ची, फुच्चा-फुच्ची, भुन्टा-भान्टी, लाला-बाला ।
१८	उभय लिङ्गी	बालबच्चा, बालख, सन्तान, जाइनहरू ।

४.२ बालबोधक शब्दको वर्णन

माथिको तालिकामा प्रस्तुत गरिएका नेपाली भाषाका विभिन्न बालबोधक शब्दावलीको तलका विभिन्न प्रशीर्षकमा वर्णन गरिएको छ :

(क) **मुला-मुली** : यस शब्दका पनि भिन्नभिन्न उच्चार्य रूपहरू फेला परेका छन् । यो मूलबाट बनेको शब्द हो । यसको अर्थ हो जसका आमाबाबु अहिले संसारमा छैनन् अर्थात् जो अनाथ छ । आमाबाबु नभएपछि अरूले त्यस्ता बालबालिकालाई सम्बोधन गर्न थालेर यस शब्दको विकाश भएको देखिन्छ । यसै कारण अछामको पूर्वीभेक र दैलेखतिर अझै पनि गाली अर्थमा यसको प्रयोग भएको देखिन्छ । यो शब्द सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेशमा प्रयोग हुँदै आएको छ । यसका मुल्या मुल्याई~ मुला-मुली जस्ता भिन्न रूप फेला पर्दछन् ।

(ख) **चेला-चेली** : यो शिष्य र शिष्याको अर्थमा सन्तानलाई पनि सम्बोधन गरिएको शब्द हो । एक अर्थमा सन्तानहरू आमाबाबुका चेला-चेली पनि हुन्छन् । यस शब्दले पनि सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेशमा आफ्नो स्थान सुरक्षित राखेको पाइन्छ ।

(ग) **छोऱ्याट्टा-छोऱ्याट्टी** : यो शब्द डोटी र अछामको पश्चिमी भेकमा बाल अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । अछामको पूर्वी भेकदेखि यता युवायुवती वा जोडी अर्थ बुझाउँछ । छोराछोरी एउटै आमाबाबुका दुई सन्तान हुन् भने छोऱ्याट्टा-छोऱ्याट्टी छोराबुहारी पनि हुन सक्छन् तर कुनै स्थान विशेषमा विशेष सन्दर्भमा यी शब्दबाट सन्तान अर्थ बुझाएको देखिन्छ ।

(घ) **फल्यौटा-फल्यौटी** : यो शब्द काठको 'फक्याँटो' वा चिरोबाट विकसित भएको देखिन्छ । यसको अर्थ साना बच्चाहरू हुन्छ । आफ्नो मूलसँग भर्खर छुट्टिएको, सानो अर्थमा यो शब्द प्रयोग भएको देखिन्छ । यसको प्रयोगक्षेत्र अछामको पूर्वी भेक र दैलेखको पश्चिमी भेक रहेको देखिन्छ ।

(ङ) **गेदा-मेदा वा गेदा-गेदी वा गेदा-नन्दिता** : यी शब्द दार्चुला, डढेलधुरा, बैतडी र बझाङ जिल्लामा प्रयोग भएका पाइन्छन् । यिनका पुलिङ्गी शब्दका बिचमा समानता देखिन्छ तर स्त्रीलिङ्गी शब्दहरू विपरीतार्थी शब्द भै भिन्नभिन्न रूप प्रयोगमा आएका देखिन्छन् । यस दृष्टिले स्त्रीलिङ्गी शब्दको चयनमा विविधता देखिन्छ ।

(च) **ट्वाटुका-ट्वाटुकी** : यस शब्दको विकाशका विभिन्न चरण देखिन्छन् । ट्वाटुका ट्वाटुकी ~टोक्या टोक्यानी ~टोकरा टोकरा वा टोका टोकी ~ टोके टोकेनी । यो शब्द जुम्ला र कालिकोट हुँदै दैलेख र जाजरकोट एवम् सुर्खेतको पूर्वी भेक वा भेरी हुँदै सल्यान र दाङको पश्चिम क्षेत्रसम्म आउँदा विभिन्न रूप फेरिएर आएको छ । यसरी आउँदा भिन्नभिन्न उच्चारण भएको देखिन्छ तर यी सबैको मूलरूप यही हो भन्ने आधार फेला परेको छैन । विश्लेषणगत सरलताका लागि र सामान्यीकरण गर्न यहाँ यो एउटा शब्द चयन गरेर अरूलाई पछाडि राख्ने काम गरिएको छ ।

(छ) **जाइन-जाइनी** : यो शब्द दैलेख, जाजरकोट, सुर्खेतको पूर्वी भेक, सल्यान, रुकुम, रोल्पा र दाङको पश्चिमी भेकमा प्रयोग भएको देखिन्छ । यसको मूल र उत्पत्तिको पर्याप्त आधारबारे थप खोजी गर्नुपर्ने

देखिन्छ। 'जेई'बाट जन्मिएको भन्ने तात्पर्यमा जाइन भई सन्तानको अर्थ बुझाएको हुनसक्ने देखिन्छ।

(ज) **भन्टाड-भुन्टुड** : भन्टाडको अर्थ पनि साना वा बहान नसकेका भन्ने नै हुन्छ। भन्टाड-भुन्टुड वा भुन्टे-भुन्टी शब्द एउटैका दुई उच्चार्य रूप हुन्। काठमाडौँदेखि पश्चिम गण्डकी र लुम्बिनी प्रदेशमा यी शब्द प्रयोग भएका देखिन्छन्।

(ज) **भुरा-भुरी** : भुरा शब्दले माछाका बच्चालाई बुझाउँछ। यसको अर्थ पनि साना बच्चा भन्ने हुन्छ। यही भुरा शब्दमा 'ई' प्रत्यय लागेर भुरी शब्द बनेर स्त्रीलिङ्गी रूप बनेको छ। यसरी माछा बुझाउने शब्द कालान्तरमा मानववाची हुन पुगेको देखिन्छ। यो शब्द काठमाडौँ वरपर र पूर्वी नेपालका विभिन्न ठाउँमा प्रयोग भएको पाइन्छ।

(झ) **प्राय सबैतिर केही फरक उच्चारण देखिने शब्दहरू** : छोरा-छोरी, केटा-केटी/केट-केटी/केरा-केटी/केटाटि, नानी-बाबु, बच्चा-बच्ची, फुच्चा-फुच्ची, भुन्टा-भान्टी, लाला-बाला आदि रहेका छन्। यी सबैको कुनै एक ठाउँ वा क्षेत्रमा प्रयोग नभई विभिन्न ठाउँमा प्रयोग भएका पाइन्छन्।

(ञ) **उभय लिङ्गी शब्दहरू** : बालबच्चा, सन्तान, जाइनहरू आदि शब्दहरू उभयलिङ्गी हुन्। जाइनमा वचनबोधक प्रत्यय 'हरू' नलाग्दा पुलिङ्ग बुझाउँछ भने 'ई' प्रत्यय लाग्दा स्त्रीलिङ्ग बुझाउँछ तर वचनबोधक प्रत्ययले उभय लिङ्ग बुझाएको देखिन्छ।

(ट) **सामाजिक भाषिका** : यीबाहेक केही सामाजिक भाषिकाका शब्द पनि छन्, जस्तै- रौतेला रौतेली, पैकेलो पैकैली। यी शब्द खासगरी सुदूर र कर्णाली प्रदेशमा प्रचलित भारत (लोकगाथा) का राजकुमार र राजकुमारी पात्रका लागि प्रचलित छन्। यिनले एकातिर युवा अवस्थाका व्यक्तिलाई बुझाएका देखिन्छन् भने अर्कातिर निश्चित समुदायले प्रयोग गर्ने भाषिक समाजमा प्रचलित भएकाले सामाजिक भाषिकाको प्रतिनिधित्व गर्ने शब्द हुन्। यस्तै केही व्यक्तिहरूले आफ्ना सन्तानलाई बुझाउन फरकफरक नामले सम्बोधन गर्न सक्छन्। यस्ता शब्दको सङ्ख्या असीमित हुन्छ। कुनै पनि प्राणी वा तिनका बच्चाबच्चीलाई प्रयोग गरिने शब्दलाई सन्तानका अर्थमा पनि प्रयोग गर्न सक्छन्। त्यसरी प्रयोगमा आउने शब्दलाई क्षेत्रीय भाषिकाभित्र नराखी व्यक्ति बोलीभित्र समेट्नुपर्ने देखिन्छ।

४.३ बालबोधक शब्दको मानचित्र

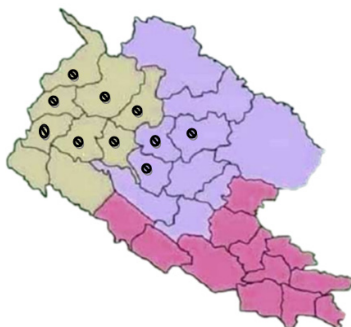
भाषाको क्षेत्रीय भेदलाई भाषिका भनिन्छ। क्षेत्रीय भाषिकाका शब्दहरूलाई सम्बन्धित भूगोलकै स्तरमा गएर बुझ्नका लागि त्यहाँको मानचित्र तयार पारी ती शब्द प्रयोग हुने ठाउँको सङ्केत गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसका लागि नयाँ प्रकृतिका चित्र तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी चित्र तयार गर्न भूगोलको ज्ञान पनि हुनुपर्दछ। भूगोलको ज्ञानविनाको क्षेत्रीय अध्ययन सम्भव हुँदैन। त्यसैले आफैँ चित्र तयार नगरी 'म्याप अफ नेपाल'बाट चित्रहरू साभार गरी तिनमा भाषाको प्रयोग हुने स्थानको सङ्केत गर्ने काम गरिएको छ, जसलाई मानचित्रावलीमा निम्नानुसार तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ :

मानचित्र-१, मुला-मुली

★ नेपालको सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशका दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, डोटी, अछाम, बझाङ, बाजुरा, मुगु, कालिकोट, जुम्ला र दैलेख जिल्लामा मुला-मुली शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ। यस अध्ययनमा हुम्ला र डोल्पा जिल्लाका भाषिक सूचकबाट पर्याप्त तथ्याङ्क पाउन सकिएन। दैलेखदेखि पूर्वतिर जाँदा मुली शब्द सकिएर मुलामात्रै बाँकी रहेको छ र यसको अर्थ काम नलाग्ने, सानो, पाजी भनी गाली गर्दाको सन्दर्भमा मात्रै सीमित रहेको पाइन्छ।

मानचित्र-२ चेला-चेली

① नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशका दार्चुला, बैतडी, डडेल्धुरा, डोटी, अछाम, बझाङ, बाजुरा, र र कर्णाली प्रदेशका कालिकोट, जुम्ला र दैलेख जिल्लामा चेला-चेली शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ।

मानचित्र-३, गोदा-मेदा

▲यो शब्द सुदूरपश्चिम प्रदेशका दार्चुला, डडेल्धुरा, बैतडी र बझाङ जिल्लामा प्रयोग भएको देखिन्छ ।

मानचित्र-४, छोट्याट्टा-छोट्याट्टी

●नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशका डोटी, अछाम, बझाङ र बाजुरा जिल्लाका सेती नदीको छेउछाउतिर यस शब्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । अछामको पश्चिमी भेकमा यसले बालबालिका बुझाउँछ तर पूर्वतिर युवायुवती बुझाउन थालिसकेको देखिन्छ । यसै शब्दलाई लिएर नेपालीमा 'छोट्टी बस्नु' टुक्काको निर्माण भएको देखिन्छ । अधिपछि केटी वा युवतीलाई छोट्टी भनिएको पनि पाइन्छ ।

मानचित्र-५, फल्यौटा-फल्यौटी

Uफल्यौटा फल्यौटी शब्द अछामको पूर्वी भेक, दैलेखको पश्चिमी भेक र सुर्खेतको पश्चिमी भेकमा प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ । यीबाहेक अरू कहीं कतैबाट प्रयोग भएको सूचना नआएकाले यस शब्दले व्यापकता नलिएको देखिन्छ ।

मानचित्र-६, ट्वाटुका-ट्वाटुकी

- ♣ ट्वाटुका ट्वाटुकी ~टोक्या टोक्यानी जुम्ला र कालिकोट तथा दैलेखको उत्तरी भेकमा बोलिन्छ ।
- ♣ टोकरा टोकरी वा टोका टोकी दैलेख जाजरकोटमा बोलिन्छ ।
- ♣ टोके टोकेनी भेरीक्षेत्रीय (सुर्खेत, जाजरकोट र सल्यानमा प्रयोग हुने गरेको देखिन्छ ।
- यसरी ट्वाटुका ट्वाटुकी शब्दले धेरै रूप फेरेको र सुदूरपश्चिम र पूर्वतिर भने प्रयोगमा नआएको देखिन्छ ।
- मानचित्र-७, जाइन-जाइनी**

- ♣ जायन-जायनी- दैलेख, सुर्खेतको पूर्वी भेक र जाजरकोटको दक्षिणी भेकमा बोलिन्छ भने ♣ जाइन-जाइनी- सल्यान, रुकुम, रोल्पा (पश्चिमी भेक) दाङ (पश्चिमी भेक) मा बोलिन्छ ।
- यसरी बालबोधक शब्दावलीमध्ये प्रमुख शब्दले लिएको भौगोलिक वितरणलाई मानचित्रमा देखाइएको छ । यसमा मुख्य सातओटा शब्द चयन गरेर तिनलाई मानचित्रमा देखाउने काम गरिएको छ ।

४.४ बालबोधक शब्दावलीको उपयोगिता

नेपाली भाषामा बालबोधक शब्दावलीका अनेक पर्याय प्राप्त भएका छन् । यो कुरा माथि उल्लेख गरिएका विभिन्न तालिका र मानचित्रका माध्यमबाट स्पष्ट भएको छ । यस्ता बालबोधक शब्दावली सिकेर विद्यालयमा आएका बालबालिकाहरूलाई मानक नेपाली भाषाका शब्दहरू सिकाउँदा उनीहरूलाई दोस्रो भाषा सिकेसरहको अनुभूति हुने गरेको देखिन्छ । आमाको काखमा सिकेका शब्दलाई चटकै छोडेर नयाँ शब्द सिक्ने स्थिति हरेक बालबालिका लागि कठिन र जटिल प्रक्रिया हुन जान्छ । यस्तो अवस्थामा विद्यालयको प्रारम्भिक कक्षामा आएका बालबालिकाहरूलाई नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा यस्ता बाल शब्दको उपयोग गरेर शिक्षण गर्नु उचित देखिन्छ । कक्षाकोठामा बाल शब्दको प्रयोग गरेर शिक्षकले बालबालिकाको मन जित्न सक्छन् । स्थानीय भाषाको प्रयोगले उनीहरूको मानसिक भारलाई कम गर्न र आफूले सिकेको तथा आफ्नै कुरा विद्यालयमा पनि पढाइ हुने रहेछ, भनी विद्यालय, शिक्षक र शिक्षण प्रक्रियाप्रति आत्मीयता जागृत हुने देखिन्छ । यसले सिकाइ सहजीकरणका साथै शैक्षणिक र मनोवैज्ञानिक कुरामा पनि प्रभाव पार्ने देखिन्छ । त्यसैले बालबोधक शब्दावलीको उपयोग भाषाको अध्ययन गर्ने अरूहरूलाई आवश्यकता भए भैं

शैक्षणिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई पनि विशेष उपयोगी देखिन्छ। यसबाहेक स्वतन्त्र अनुसन्धाता, व्यवसायी, समाजसेवी, कर्मचारी आदि अन्य पेसा गर्नेहरूले पनि बालबोधक शब्दावलीका स्थानीय रूपहरू पहिचान गरेमा उनीहरूलाई पनि ती ठाउँमा गएर काम गर्न सहज हुने देखिन्छ। यस दृष्टिले उनीहरूले पनि यिनको उपयोग गर्न सक्छन्।

नेपाली भाषामा पाइने बालबोधक शब्दावलीका अधिकांश रूपहरू सुदूरपश्चिम, कर्णाली र लुम्बिनी प्रदेशमा फेला परेका छन् भने एकाध शब्द मात्रै त्यसबाहेक अरू प्रदेशमा देखा परेका छन्। बालबोधक शब्दावलीका अधिकांश रूपहरू फेरिएर गाली वा अन्य अर्थमा परिवर्तन भएका देखिन्छन्। यसबाट यी बालबोधक शब्दावलीको विकास युगौं लागेर भएको रहेछ भनी लख काट्न सकिन्छ।

५. निष्कर्ष

‘बाल’ शब्दले सानो उमेरका सबै केटाकेटीलाई बुझाउँछ। नेपालका सन्दर्भमा जन्मेदेखि २० वर्ष उमेर नपुगेका सबै केटाकेटीहरूलाई बालबालिका भन्नुपर्ने देखिन्छ। ‘नेपाली भाषामा ‘बालबोधक’ शब्दावलीका अनेक पर्याय छन्’ भन्ने कुरालाई प्रमुख प्राक्कल्पना मानिएको यस लेखमा नेपालका विभिन्न ठाउँमा प्रयोग हुने ‘बालबोधक’ शब्दावलीको खोजी गर्ने प्रमुख उद्देश्य राखिएको छ। ‘नेपाली भाषामा ‘बालबोधक’ शब्दावलीका के कस्ता क्षेत्रीय भेद छन्’ भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो। गुणात्मक ढाँचामा संरचित प्रस्तुत लेख सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिमा आधारित छ। यसमा कृति, अवलोकन र सोधनीवाट तथ्य सङ्कलन गरिएको छ। अवलोकन र सामाजिक सञ्जालबाट सोधनीजस्ता तथ्य सङ्कलनका साधन अपनाइएको छ। यसरी सङ्कलित तथ्यको वर्णन र तुलना गरी आगमन विधिबाट निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ। नेपाली भाषाका विभिन्न क्षेत्रीय भाषिकामा पाइने ‘बालबोधक’ शब्दावलीको सर्वेक्षणको आधार भाषाभूगोललाई बनाइएको छ। नेपाली भाषामा पाइने ‘बालबोधक’ शब्दावलीका अनेक रूप फेला परेका छन्। यस्ता अधिकांश रूपहरू सुदूरपश्चिम प्रदेश र कर्णाली प्रदेशमा फेला परेका छन् भने केही रूपहरू कर्णालीसँग सीमा जोडिएका लुम्बिनी प्रदेशका पहाडी जिल्लाहरूमा पनि फेला परेका छन्। नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिकाको विविधता भएको क्षेत्र भएकाले पनि यो क्षेत्र ‘बालबोधक’ शब्दावलीका लागि उर्वरा क्षेत्र बनेको देखिन्छ। कुनै शब्दहरू सेती नदीको वरिपरि विकसित भई सोही क्षेत्रमै सीमित भएका छन् भने कुनै शब्दहरू जुम्ला र दैलेखका सीमानामा विकसित भई भेरी नदी वरिपरिका सीमामा सीमित भएका छन्। यसरी ‘बालबोधक’ शब्दावलीका दृष्टिले सुदूरपश्चिमदेखि दैलेखसम्म विकसित भएका शब्दहरू ‘मुला-मुली र चेला चेली’ मात्रै देखिन्छन्। यी धेरै भौगोलिक क्षेत्रमा प्रयोग भएका देखिन्छन्। ‘मुला-मुली’ शब्द पनि दैलेखसम्म आइपुग्दा गाली अर्थमा सीमित हुन पुगेको छ भने ‘चेला चेली’ शब्द दैलेखसम्म आइपुगेको छैन। ट्वाटुका-ट्वाटुकी र जाइन-जाइनी शब्दले जुम्ला र सल्यानको सेरोफेरोलाई मुख्य केन्द्र र त्यस वरपरका जिल्लामा आफ्नो प्रभाव छोडेको देखिन्छ। बाँकी कुनै पनि शब्द साभ्रा बन्न सकेका देखिँदैनन्। ठाउँपिच्छे, विविध शब्द प्रयोगमा आएकाले साभ्रा शब्दको चयन हुन नसकेको देखिन्छ। यी कुनै शब्दले व्यापकता नपाएका

कारण पनि नेपाली भाषामा प्रचलित शब्दबाटै साभ्ना सम्पर्कको काम भइरहेको देखिन्छ । प्राथमिक तहका शिक्षार्थीहरूलाई भाषा शिक्षण गर्दा यिनको उपयोग गरिएमा सिकाइ सहज हुने र नेपाली भाषाप्रति बालबालिकाहरूको अपनत्व हुने तथा भाषाको संरक्षण पनि हुने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन : प्रस्तुत लेखका लागि बालबोधक शब्द टिपाउनुका साथै तिनलाई रुजु गरिदिनुहुने सम्बन्धित क्षेत्रका भाषिक वक्ताहरू तथा लेख पढी सारगर्भित सुभाब एवं टिप्पणी गरेर लेख परिमार्जन गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुऱ्याउनुहुने विज्ञज्युप्रति हार्दिक आभार तथा कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

आप्टे, वामन शिवराम (सम्पा) (१९९५). *संस्कृत हिन्दी कोश*, दिल्ली : नाग प्रकाशक ।

घोडासैनी, खगेन्द्र (२०६१), 'अछामी भाषिका र यसका स्थानीय उपभेदहरू', 'गरिमा', २३/२६६, पृ. ९८-१०२ ।

घोडासैनी, खगेन्द्र (प्रसाद उपाध्याय) (२०६४). 'अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण', त्रिवि, अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

घोडासैनी खगेन्द्र (प्रसाद उपाध्याय) (२०६६). 'अछामी भाषिका र जुम्ली भाषिकाका क्रियामूल शब्दको तुलनात्मक अध्ययन', शब्द संयोजन- ६५, २४-३५) ।

घोडासैनी, खगेन्द्र (२०६७). *अछामी गालीको अध्ययन*, प्रकाशिका : श्रीमती मिना घोडासैनी ।

घोडासैनी, खगेन्द्र (प्रसाद उपाध्याय) (२०७२). 'अछामी भाषिका र नेपाली भाषाको व्यतिरेकी अध्ययन', त्रिवि, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।

घोडासैनी, खगेन्द्र (२०७३). 'सुदूर र मध्यपश्चिमका भाषिकाहरूको नेपाली भाषामा योगदान' नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठानको हिरक जयन्ती २०७३ को उपलक्ष्यमा २०७३ चैत २५ र २६ गते आयोजित मध्य तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय वाङ्मय गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र ।

त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (२०५५). (सम्पा.) *नेपाली बृहत् शब्दकोश*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
निरौला, यज्ञेश्वर (२०७२). 'नेपालीका भाषिकाहरूको अध्ययन', त्रिवि, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।

ब्लुमफिल्ड, एल. (सन् १९३३). *भाषाविज्ञान*, अल्यान्ड एन्ड युनियन ।

भाटिया, कैलाशचन्द्र (सन् १९७३). *भाषा भूगोल, महात्मागान्धी मार्ग*, लखनऊ : राजर्षि पुरुषोत्तमदास टन्डन ।

शुक्ल, हीरालाल (सन् १९७३). *शब्द भूगोल* (सिद्धान्त और प्रयोग), इलाहाबाद : रचना प्रकाशन ।

[https://www.facebook.com/khagendra.ghodasaini/posts/3549573578426163?__cft__\[0\]=AZVnEeUeRrkXfMdZCh8nSCg0yU01z-s7qhGtrvEW8L3mevAldQRhj8KUoLbDeLGL-milWdCo07Zx-Q3Dw6s7LcX6y-fDNRy7pMp1frVshnwbngz3oat8A0xybtA5A3RqSzk&__tn__=%2CO%2CP-R](https://www.facebook.com/khagendra.ghodasaini/posts/3549573578426163?__cft__[0]=AZVnEeUeRrkXfMdZCh8nSCg0yU01z-s7qhGtrvEW8L3mevAldQRhj8KUoLbDeLGL-milWdCo07Zx-Q3Dw6s7LcX6y-fDNRy7pMp1frVshnwbngz3oat8A0xybtA5A3RqSzk&__tn__=%2CO%2CP-R)

<https://www.google.com/search?q=map+of+nepal&oq=Ma&aqs=chrome.2.69i57j35i39l2j0i131i433j46i131i199i291i433j0i131i433l2j46i433j0i131i433l2.6462j0j15&sourceid=chrome&ie=UTF-8>